

**ԱՐՈՒ - Լ ՖԱՐԱՋ ԳՐԻԳՈՐԻՈՍ ԻԲՆ ԱԼ - ԻԲՐԻԻ
(ԲԱՐ ՅԵԲՐԵՆՈՍ) ԱՐԱԲԱԼԵՋՈՒ ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐՈՒԹՅԱՆ
ԱՐՔՅՈՒՐՆԵՐԻ ՅԱՐՑԻ ՇՈՒՐՋ**

Քրիստոնյա արաբական և ասորական մատենագրության խոշոր ներկայացուցիչ և նշանավոր պատմիչ Աբու-լ Ֆարաջ Գրիգորիոս (Յուհաննա) Իբն ալ-Իբրիի (1226-1286) պատմական ժառանգությունը վաղուց է գրավել արևմտյան և արևելյան հետազոտողների ուշադրությունը: Նրա՝ ասորերեն լեզվով գրած «Համընդհանուր (տիեզերական) պատմությունը»՝ «Մախքեբ-հանուս զաբհենն» (քառացի՝ ժամանակագրություն, արաբական պատմագրության մեջ հայտնի է «Թարիխ ալ-զաման» (ժամանակագրություն) խորագրով) կազմված է երկու մասերից: Առաջին մասը՝ «Աշխարհիկ (քաղաքական) պատմությունը» Եվրոպայում հայտնի է «Ասորական ժամանակագրություն», իսկ 2-րդ մասը՝ «Եկեղեցական ժամանակագրություն»² անուններով, որոնք 18-19-րդ դարերում թարգմանվել են լատիներեն, իսկ ավելի ուշ՝ Ասորական ժամանակագրությունը թարգմանվել է նաև անգլերեն³ և արաբերեն⁴ (հատվածաբար):

Թեև Աբու-լ Ֆարաջի «Համընդհանուր պատմության» երկու մասերը վաղուց են թարգմանվել և դարձել եվրոպացի հետազոտողների ուսումնասիրության առարկա, սակայն մինչև օրս դրանք պատմագիտական և աղբյուրագիտական վերլուծության չեն ենթարկվել:

Աբու-լ Ֆարաջի վերոհիշյալ «Ասորական ժառանգությունը» (Քաղաքական պատմությունը), որը գիտության մեջ հայտնի է նաև որպես հեղինակի «Աշխարհիկ պատմության» ընդարձակ խմբագրություն, դեռևս 1286թ. հենց հեղինակի կողմից «Ազնվական արաբների», հավանաբար, գրչակից ընկերների և տեղի (Իրանի Մարաղա քաղաքի) իշխանավորների խնդրանքով, թարգմանվել էր արաբերենի: Իսկ նրա բնագիրը գիտության մեջ հետագայում հայտնի է դարձել որպես «Աշխարհիկ պատմության» համառոտ խմբագրություն՝ (Արաբական խմբագրություն)՝ ստանալով «Թարիխ մուխ-

թասար աղ-դուվալ» (ավելի ճիշտ է՝ «Մեխթասար ֆի ալ-դուվալ») «Դինաստիաների համառոտ պատմություն» խորագիրը: Ահա «Աշխարհիկ պատմություն» այս արաբական խմբագրությունը դեռևս 17-րդ դարի կեսերին թարգմանվել էր լատիներենի և հրատարակվել Օքսֆորդում (1663 թ.)⁶, իսկ ավելի ուշ՝ Անտոն Մալիհանիի կողմից⁷ կազմվեց նրա բնական բնագիրը և հրատարակվեց Բեյրութում 1890թ., ապա վերահրատարակվեց որոշ սրբագրություն-ծանոթագրություններով 1958թ. և 1983 թթ. Բեյրութում⁸:

Աբու-լ Ֆարաջի աշխարհիկ (քաղաքական) պատմության արաբական խմբագրության աղբյուրների կազմը պարզելու համար նախ և առաջ պետք է ճշտել Ասորական ժամանակագրության աղբյուրների շրջանակը, որը, ըստ էության, ընկած է նաև արաբական ժամանակագրության հիմքում, քանզի վերջին ժամանակագրությունը շարադրվել է հենց Ասորական ժամանակագրության թարգմանության, նրա բնագրի վերամշակման և նոր աղբյուրների նյութերի օգտագործման հիման վրա: Այսպես, արաբական խմբագրությունը շարադրելիս հեղինակը օգտագործել է նաև Մարադայի (Իրան) գրադարանում եղած արաբերեն, պարսկերեն և ասորերեն նոր պատմական երկերի ձեռագրերը, ինչպես նաև մոնղոլական (ույղուրական) կարևոր պաշտոնական և դիվանագիտական այնպիսի փաստաթղթեր, որոնք առնչվել են մոնղոլ (խլիսմական) տիրակալների կողմից քրիստոնեության ընդունման և ժամանակի նրանց ռազմաքաղաքական ու դիվանագիտական գործունեության հետ: Բացի դրանից, հեղինակը որպես շատ դեպքերի ականատես-մասնակից և ժամանակակից աշխատության մեջ ընդգրկել է իր եկեղեցական ու դիվանագիտական շվաւմների դիտարկումները, նկարագրությունները և զնահատականները⁹:

«Համընդհանուր պատմության» առաջին մասը՝ աշխարհիկ պատմությունը կամ Ասորական ժամանակագրությունը Աբու-լ Ֆարաջը սկսել է գրել 1276թ., ընդ որում, հեղինակը նախապես մտադրվել էր շարունակել Միքայել Ասորու (1226-1199) ժամանակագրությունը, որը իր շարադրանքը հասցրել էր մինչև 1196թ. դեպքերը¹⁰ և շարադրել դրանից հետո 80 տարիների ընթացքում (1196-1276) տեղի ունեցած դեպքերի պատմությունը¹¹: Ավարտելով վերջին 80 տարիների քաղաքական պատմության շարադրանքը, Աբու-լ Ֆարաջը սկսեց հետ գնալ շարադրելով նաև ավելի հին շրջանի պատմությունը և որպես հիմք օգտագործեց Միքայել Ասորու հայտնի ժամանակագրությունը: ¹² Կազմելով իր «Համընդհանուր պատմությունը», հեղինակը հատուկ տեղ հատկացրեց հեթանոսական շրջանի պատմությանը՝ արարչագործությունից սկսած մինչև իր մահվան տարին՝ 1286թ., օգտագործելով Միքայել Ասորու ժամանակագրությունը, ինչպես նաև այլ ասորի, արաբ, պարսիկ և բյուզանդացի պատմիչների երկերը:

Այսպիսով, Աբու-լ Ֆարաջի, ինչպես ասորական, այնպես էլ արաբական ժամանակագրության («Թարիխ մեխթասար ալ-դուվալ») առաջին և գլխավոր սկզբնաղբյուրը Միքայել Ասորու ժամանակագրությունն է, որը շարադր-

վել է, զվթավորապես, հակոբիկ աստրիների (միաբնակ) համար՝ էթնոլավանական և, աշխարհայացքային հատուկ նպատակներով, այն է՝ հիշեցնել իր ազգային լգատմությանը, հարուստ մշակույթը և ինքնատիպ լեզուն, որոնք կազմում են նրա ինքնության բաղադրատարրերը և դրանով հոգեոր սնունդ մատակարարել՝ իրենց ազգային ինքնությունը պահպանելու նպատակով: Սակայն արաբական ժամանակագրության մեջ նա առաջնորդվել է այլ քաղաքական, էթնոլավանական ու աշխարհայացքային նկատառումներով և որոշակի նպատակներ է հետապնդել, այն է՝ մահմեդական արաբներին և իսլամական աշխարհին ցույց տալ քրիստոնյա հակոբիկ աստրիների այն փաստացի մեծ ներդրումը, որը նրանք կատարել են արաբա-մահմեդական մշակույթի և գիտության զարգացման ու բարգավաճման գործում, քանզի աստրի մշակութային գործիչները յուրատեսակ կապող օղակ դարձան հելլենական մշակույթի և իսլամի միջև և հելլենական մշակույթը արաբական մոթքին մատուցեցին աստրական տարբերակով¹³:

Հետևելով բյուզանդական ու արաբա-մահմեդական պատմիչներին Աբու-լ Ֆարաջը իր ժառանգությունը՝ «Թարիխ մուխթասար ալ-դուվսոր» բաժանեց տասը անհամամասնական գլուխների (ֆասս), որոնցից յուրաքանչյուրը ընդգրկում է մեկ համաշխարհային քաղաքականության (պետության) պատմությունը և, ելնելով քրիստոնեական տերմինաբանությունից, այն անվանեց «Դաուլա» (դինաստիա)¹⁴: Այնուհետև յուրաքանչյուր գլուխ կառուցված է ժամանակագրական կարգով՝ ըստ կառավարիչների տիրակալության:

Համաշխարհային (տիեզերական) պատմության բաժանման համակարգը ըստ դինաստիաների (դաուլաների) և ենթաբաժանումը ըստ կառավարիչների բավական հին է և տարածված, ինչպես արևելյան, այնպես էլ հունա-բյուզանդական պատմագրության մեջ: Իրանական պատմական ավանդաբանությունը (պատմագրությունը) պատմությունը բաժանում է ըստ կառավարիչների գահակալության, որովհետև պարսից պատմիչները կառավարչի և քաղաքական ղեկավարության (ադմինիստրացիայի) բարոյական հատկանիշները համարել են պատմության կարևորագույն տարրեր, որի իսլամական պատկերատեսակը արտահայտվել է բարոյական և վարչական խնդիրների նկատմամբ դրսևորված հատուկ ուշադրությամբ¹⁵: Հայտնի արևելագետ Ֆ. Ռոզենբախի կարծիքով, «Դաուլայի» (դինաստիայի) գաղափարը իրանական հասարակայնության մեջ ավելի խոր արմատներ ունի և այն մարմնավորում է հին իրանական ազգային և շիական իդեոլոգիաների: Պատմական նյութի մասնատումը արաբա-մահմեդական պատմագրության մեջ ըստ «դինաստիաների» և կառավարիչների, հավանաբար, կատարվել է իրանական պատմական ավանդության ազդեցության ներքո¹⁶: Համենայն դեպս, պատմագրական երկերի արաբ հեղինակները ընդօրինակեցին նման երկերի, իրականում, պարսկական մոդելը,¹⁷ հավանաբար, պահլավերենից կատարված արաբական ֆարգանությունների միջոցով (8-րդ դ.)¹⁸: Պատմական նյութի բաժանումը ըստ «դաուլաների»¹⁹ և կառավարիչների արա-

քական պատմագրություն մուտք գործեց 8-րդ դարում²⁰ և «դատվա» տերմինը սկսեց գործածվել դինաստիայի (կառավարող ընտանիքի) իմաստով 8-9-րդ դդ: Թեև 9-րդ դարում ըստ «դատվաների» պատմագրական երկերի կառուցումը սկսեց ավելի հաճախ հանդիպել արաբալեզու (ծագումով պարսիկ) պատմիչների երկերում²¹, սակայն Աբու-լ Ֆարաջի մոտ պատմական նյութի նման կառուցումը ավելի շուտ սկիզբ է սանում բյուզանդական պատմագրական ավանդությունից:

Բյուզանդական պատմագրական ավանդության ազդեցությունը Աբու-լ Ֆարաջի արաբալեզու ժամանակագրության մեջ արտահայտվել է շարադրանքի կառուցման (սխեմայի), նյութերի հաջորդականության և իրադարձությունների պարբերացման եղանակի մեջ: Չնականորեն ժամանակագրությունը բաժանված չէ մախաիսլամական և բուն իսլամական պատմության ժամանակաշրջանների, ինչպես, սովորաբար, անում են մահմեդական արաբ հեղինակները, այլ ընդհանրապես՝ այն պահպանում է քրիստոնեական պատմագրության հայր, խոշոր եկեղեցական պատմիչ և բյուզանդական մատենագիր Եվսեբիոս Կեսարացու (265-339), Ամանիոս Ալեքսանդրացու (4-րդ դարի կեսը) և Պանդոբոսի կողմից մշակված պարբերացման սկզբունքը, որի համաձայն ընդհանուր պատմությունը կազմված է այն ժողովուրդների պատմություններից, որոնք նկարագրված ժամանակաշրջանում աշխարհում առաջատար դեր են խաղացել: Դրանք են՝ երբայացի (երեա), քաղդեացի (կամ քաբեղոնական), մարական (մեդիական), պարսիկ, հույն (մակեդոնական) և հռոմեական թագավորությունները: Ժողովուրդների (կամ թագավորությունների) այս կազմը, որոնց պատմությունը Աբու-լ Ֆարաջը շարադրում է, մոտ է այն կազմին, որը տրվում է բյուզանդական պատմագրական երկերում և հենվում է Եվսեբիոս Կեսարացու ավանդության վրա:²²

Դեռևս 19-րդ դարի 80-ական թվականներին գերմանացի հայտնի գիտնական Գեյցերը ապացուցել էր, որ Աբու-լ Ֆարաջի ինչպես արաբալեզու, այնպես էլ ասորական ժամանակագրության հիմքում ընկած է այն սկզբունքը, որը սկիզբ է ստել Սեքսատոս Հուլիոս Աֆրիկյանոսի «Խրոնագրաֆիայի» ժամանակագրական հիմքից:²³ Հետագայում այդ աշխատությունը մշակվել է Եվսեբիոս Կեսարացու, Ամիանոս Ալեքսանդրացու և Պանդոբոսի կողմից և դարձել է Բյուզանդիայի, Արևելքի և Արևմուտքի բոլոր քրիստոնեական ժամանակագրությունների հիմնական աղբյուրը: Ռուս հետազոտող Ն. Սերիկովի կարծիքով, Աբու-լ Ֆարաջի արաբական ժամանակագրության «Հին» աշխարհի պատմության (առաջին ութ գլուխները) սյուժետա-ժամանակագրական միջուկը, ընդհանուր գծերով, սկիզբ է սանում Սեքսատոս Աֆրիկյանոսի, Ամիանոս Ալեքսանդրացու և Եվսեբիոս Կեսարացու երկերից²⁵:

Եվսեբիոս Կեսարացին միացնում է աստվածաշնչային-քրիստոնեական և հեթանոսական պատմությունը, ընդ որում նրա պատմական հայեցակարգի հիմքում ընկած է այն թեզը, որ պատմությունը պետք է համընդհանուր (ունիվերսալ) լինի:

Այս հայեցակարգը ընկալվեց միջնադարյան ժամանակաշրջանում և համընդհանուր (տիեզերական) պատմությունը դարձավ միջնադարյան պատմիչների իդեալ²⁶: Եվսեբիոս Կեսարացու «Եկեղեցական պատմությունը», «Ժամանակագրությունը» և այլն ստեղծեցին պատմության ընկալման քրիստոնեական մոդել, որը լայնորեն կիրառվեց միջնադարյան պատմագրության պրակտիկայում²⁷: Այդ մոդելին հետևեցին 9-13-րդ դդ. գրեթե բոլոր ասորի և քրիստոնյա արաբ մատենագիտները (Ագապիոս, Եվտիքես, Յահյա Անտիոքացի, Միքայել Ասորի և այլն) և մասնավորապես Աբու-լ Ֆարաջ Իբն ալ-Իբրին, որը իր աշխատությունը շարադրելիս հետևել է բյուզանդական պատմագրական ավանդությանը և իր ժամանակագրությունը բաժանել է 10 համաշխարհային թագավորությունների (10 գլխներ), իսկ ամեն մի թագավորության (կամ դինաստիայի) պատմությունը տրվել է ժամանակագրական կարգով՝ ըստ կառավարիչների: Եվսեբիոս Կեսարացին մույմպես իր «Խրոնոգրաֆիա» աշխատության մեջ պատմական իրադարձությունները հաշվարկում կամ թվագրում է սմաիկ շրջանի հույն պատմիչների օրինակով՝ ըստ կայսրերի գահակալության:

Հետևելով բյուզանդական և արաբ-մահմեդական պատմիչներին, Աբու-լ Ֆարաջը իր ժամանակագրության շարադրանքը բաժանում է երկու համաշխարհային դարաշրջանների՝ մինչև վերջին հայտնությունը և դրանից հետո ընկած դարաշրջանը: Ընդ որում, բյուզանդական և մահմեդական տարեգիրները երկրորդ դարաշրջանի սկիզբը հստակ են արձանագրել (այն համընկնում է բյուզանդական կայսր Կոնստանդին Մեծի (304-337) կողմից քրիստոնեության պաշտոնական ընդունման ժամանակի կամ էլ իսլամի ծագման ժամանակի (7-րդ դ.) հետ)՝ (մահմեդական պատմիչների մոտ): Սակայն Աբու-լ Ֆարաջի մոտ այդ հստակությունը բացակայում է, և կարծես թե երկրորդ դարաշրջանի սկիզբը երկու անգամ է ընդգծվում՝ թե՛ Կոնստանդին Մեծի կողմից քրիստոնեության պաշտոնական ընդունման դեպքերի մեջ և թե՛ արաբա - մահմեդական բուն պատմության սկզբում (զրույց Մուհամմեդի մասին):²⁹

Աբու-լ Ֆարաջի մոտ առաջին դարաշրջանը ծավալային առումով ընդգրկում է ութ գլուխ (ժամանակագրության մեկ երրորդ մասը), իսկ 2-րդ դարաշրջանը՝ երկու գլուխ, այսինքն՝ երկու երրորդ մասը: Աշխատության գլուխների այսպիսի անհամաչափությունը պայմանավորված է բյուզանդական և արաբ-մահմեդական պատմագրության և, մասնավորապես, տիեզերական քրոնիկոնների բնորոշ առանձնահատկություններով³⁰ (օրինակ, ըստ դինաստիաների և կառավարիչների քրոնիկոնների կառուցման փաստը):

Աբու-լ Ֆարաջի «Թարիխ մուխթասար ալ-դուվալ» արաբական ժամանակագրության աղբյուրների կազմի մասին կարող ենք գաղափար կազմել նախ և առաջ նույն հեղինակի «Ասորական ժամանակագրության» առաջաբանից, որտեղ մասնավորապես հիշատակվում են Միքայել Ասորին (1126-1199), Եվսեբիոս Կեսարացին (265-339), Աուրատ Մխուրաստիկոսը (380-

440), Չաքարիա Հոետորը (մոտ 480-560), Հովհան Ասիացին (Եփեսացի 507 - 586), Դիոնիսիոս Տալ-Մանրացին (մահ. 845թ.) և Անանիոս Ալեքսանդրացին (4-րդ դարի կեսեր) ասորի և բյուզանդական պատմիչները: Մակայն բուն ժամանակագրության մեջ Աբու-լ Ֆարաջը վկայակոչում է նաև Հակոբ Եդեսացու (640-708), Սեքստոս Հուլիոս Աֆրիկանոսի (3-րդ դ.), Հովսեփոս Փլավիոսի (37-102), Թեոփիլոս Եդեսացու (մահ. 785), Իգնատիոս Մալաթիացու (մահ. 1050), Սաբիթ իբն Կուռա Սաբայեցու (մահ. 900թ.), Յոշվա Ստիլիտի (Սյունյակյաց - 6-րդ դ.), Պորփիրիոսի (232-304), Գրիգոր Նյուսացու (341-395), Բարսեղ Կեսարացու (329-379), Կապադովկացի Հայրերի, և այլ մատենագիրների երկերը³¹: Բացի դրանից, Աբու-լ Ֆարաջը հաճախակի հղում է Հին (Անպատագինտա) ու Նոր Կտակարանները և Սամարական Հնգամատյանը:

Տարաբնույթ աղբյուրների այս կազմը հիշատակվում է նաև Աբու-լ Ֆարաջի արաբական ժամանակագրության մեջ, որին կարելի է ավելացնել պատմիչ Անդրոնիկոսի ու հունա-բյուզանդական գիտության ու մշակույթի այլ գործիչների երկեր (օրինակ Հերմես Տրիսմեգիստոս, Ապպոլոնիոս, Էվլիդես, Արքիմեդ և այլն)³²: Վերահիշյալ ասորի և հունա-բյուզանդական հեղինակների երկերը Աբու-լ Ֆարաջը տարբեր ուղղակի և անուղղակի եղանակներով է օգտագործել իր ժամանակագրության «Հին» աշխարհի պատմության ութ գլուխներում:

Ուսումնասիրելով Աբու-լ Ֆարաջի «Հին» աշխարհի պատմության նյութերը արարչագործությունից մինչև Մովսես մարգարեի կողմից իշխանության վսխանցումը Հիսուս Նավինին և համեմատելով դրանք հունա-բյուզանդական հեղինակների երկերի համապատասխան հասկացումների հետ (Մինկե, Ամարթոլ, Կեդրիմոս, Մաննասա և Ջատկական քրոնիկոնները), ռուս հետազոտող Ն. Սերիկովը հանգել է այն եզրակացության, որ երկու դեպքում էլ համընկնում են շարադրանքի համակարգը և նյութերի հաջորդականությունը: Բացի դրանից, նա նկատել է, որ Աբու-լ Ֆարաջը օգտագործել է ոչ միայն Ասոր Գրքերի Կանոնական բնագրերը (հունական խմբագրությամբ՝ յոթանասնից և համառոտ), այլև պարականոն գրքերի նյութերը (Փոքր ծննդոց, Ադամի վարքը և այլն)³³: Ուղղակի կամ անուղղակի նա նյութեր է քաղել հունա-բյուզանդական պատմիչների երկերից, որոնք որոշակի հետք են թողել իր ժամանակագրության վրա, այն է՝ իրադարձությունների պարբերացման ժամանակագրական հիմքը և շարադրանքի հաջորդականության բյուզանդական սխեման և արտացոլում են աշխարհակառույցի, կենցաղի և պատմության ընթացքի մասին պատկերացումների բյուզանդական համակարգը³⁴:

Անդրադառնալով Աբու-լ Ֆարաջի «Թարիխ մուխթասար ալ-դուվալ» ժամանակագրության աղբյուրների խնդրին, Ն. Ի. Սերիկովը նշում է, որ Աբու-լ Ֆարաջը իր աշխատությունները շարադրելիս չի հիշառակել շատ աղբյուրներ, որոնցից նա օգտվել է և ընդհակառակը՝ նա հիշառակել է այն-

պիսի աղբյուրներ, որոնցից նա երբեք չի օգտվել և տեղեկություններ չի քաղել: Բացի դրանից, հեղինակը օգտագործել է ինչպես քրիստոնեական (եռյւն, ասորի), այնպես էլ արաբա-մահմեդական հեղինակների այն գործերը, որոնք տեղեկատվական բնույթ ունեն: Արու-լ Ֆարաջի աշխատության հիմն աշխարհի պատմության շատ հատվածներ ուղղակիորեն քաղված են 10-րդ դարի պատմիչ Սատուդիի և Բիթունիի աշխատություններից, իսկ հետաքրքրություն ներկայացնող սյուժեները շարադրելու ժամանակ նա հաշվի է առել Տարարիի (10-րդ դ.) և Իբն ալ-Ասիրի (13-րդ դ.) մեկնաբանությունները և զմահատականները:

Ընդհանուր տեղեկատվական կամ կենսա-մատենագիտական բնույթի տեղեկությունները Արու-լ Ֆարաջը քաղել է Իբն ալ-Նադիմի «ալ-Ֆիհրիս» (10-րդ դ.), Իբն ալ-Կիֆտիի (1172-1248) «Թարիխ ալ-Հուքամա» (Խորագիտականների պատմություն) և ալ-Արիի «Շարված մարգարիտների մատյանից», որոնք սակայն չեն հիշատակվում այդ աշխատության աղբյուրների մեջ: Վկայակոչված հեղինակներից նա հիրավի տեղեկություններ է քաղել Սայիդ ալ-Անդալուսիի (1029-1070) «Տաբակաթ ալ-ումամ» (Ազգությունների սերունդներ) և կենսագիր Իբն ալ-Կիֆտիի «Թարիխ ալ-հուքամա» աշխատություններից, իսկ վերջին աղբյուրից նա նյութեր քաղել է այնտեղ եղած հղումների հետ միասին³⁶: Բացի դրանից, Արու-լ Ֆարաջը, տեղեկություններ տալով բյուզանդական և արաբա-մահմեդական ժամանակագրություններում եղած ընդհանուր սյուժեների մասին, հաճախ օգտագործում է միայն մահմեդական երկերին բնորոշ դարձվածքներ ու բառակապակցություններ³⁷: Դրա հետ միասին, Արու-լ Ֆարաջի ժամանակագրության շատ սյուժեներ գուցահեռներ չունեն ո՛չ բյուզանդական և ո՛չ էլ արաբա-մահմեդական ժամանակագրությունների մեջ: Բացի դրանից, Արու-լ Ֆարաջի հիմն աշխարհի պատմության շատ սյուժեներ թեև ունեն համապատասխան տարբերակներ կա՛ն բյուզանդական կա՛ն արաբական պատմագրական ավանդությունների մեջ, սակայն դրանք փոխառված չեն ո՛չ բյուզանդական և ո՛չ էլ արաբական քրոնիկոններից, ինչպես սպասվում էր, բայց դրանց հետ ունեն կառուցվածքային ընդհանրություն³⁸:

Արու-լ Ֆարաջի ժամանակագրության աղբյուրների խնդրին է անդրադարձել նաև Միրիայի և համայն Արևելքի հակոբիկ ասորական եկեղեցու առաջնորդ, պատրիարք Իզմաիլոս Եփրեմ Ա Բարսումը, որը պարզապես թվարկում է ասորական, արաբական և պարսկական աղբյուրների առկայությունը այդ աշխատության հիմքում և չի խորանում այդ խնդրի մեջ: Սակայն ասորական աղբյուրներից նա նշում է Հակոբ Ուռհայեցու (Եղեսացու 640-708) և Միքայել Ասորու ժամանակագրությունները³⁹:

Անդրադառնալով քրիստոնյա արաբ մատենագիր Ագապիոսի (10-րդ դ.) «Տիեզերական պատմությանը», անվանի ռուս արաբագետ Վ. Ռոզենը⁴⁰ նշել է, որ, ինչպես Արու-լ Ֆարաջի և Ջիրջիս ալ-Մաքին Իբն ալ-Ամիդի (13-րդ դ.), այնպես էլ Միքայել Ասորու աշխատությունների համար տեղեկություններ

քաղելու և համառոտելու կարևոր աղբյուր է ծառայել վերոհիշյալ հույն մեղքիտ եպիսկոպոս Ագապիոսի կամ Մաներուք ալ-Մանրիջիի «Քիթաբ ալ-Ունվան» արաբալեզու տիեզերական ժամանակագրությունը: Մակայն այդ ժամանակագրության 7-13-րդ դարերի պատմության համապատասխան հատվածների համեմատությունը Աբու-լ Ֆարաջի աշխատության հետ, ցույց է տալիս, որ Ագապիոսի նշված աշխատությունից Աբու-լ Ֆարաջը չի օգտվել և անհավանական է քվում, որ ասորական հակոբիկ (միաբնակ) եկեղեցու առաջնորդ Աբու-լ Ֆարաջը իր տեղեկությունները քաղեր հույն մեղքիտ (երկաբնակ) եպիսկոպոս Ագապիոսի ժամանակագրությունից, քեկուզ դավանաբանական մկատառումներով: Հունադավան (երկաբնակ) մեղքիտները ընդունել էին քաղկեդոնական ուսմունքը, հարել բյուզանդական պաշտոնական եկեղեցուն և հաճախ ասորական հակոբիկ եկեղեցու հետ դավանաբանական պայքարի մեջ էին: Մեր ուսումնասիրությունները ցույց են տալիս, որ Աբու-լ Ֆարաջը իր թե՛ ասորական և թե՛ արաբական ժամանակագրությունները շարադրելու ժամանակ որպես սկզբնաղբյուր չի օգտագործել հունադավան մեղքիտ արաբալեզու մատենագիրների (Եվտիքիոսի կամ Սայիդ իբն Բատրիկ, Յահյա Անտիոքացի և այլն) պատմագրական երկերը⁴²:

Խոսելով Աբու-լ Ֆարաջի պատմագրական ժառանգության մասին, հայտնի աղբյուրացի ասորագետ Ռ. Հուսեյնովը⁴³ նշում է, որ Աբու-լ Ֆարաջի «Թարիխ մուխթասար ալ-դուվալ» ժամանակագրությունը հույն հեղինակի ասորական ժամանակագրության համառոտ արաբերեն շարադրանք է, որը սակայն ավելի շատ աստվածաշնչային և արաբական բժշկագիտական, մաթեմատիկական և պատմագրական նյութեր է պարունակում, քան ասորական բնագիրը: Մակայն նրա աղբյուրներից նա նշում է Սիբայել Ասորու թե՛ հասած ժամանակագրությունը և թե՛ կորած «Եկեղեցական պատմությունը»⁴⁴:

Խոսելով «Թարիխ մուխթասար ալ-դուվալի» աղբյուրների մասին, հայտնի ֆրանսիացի արևելագետ Կ. Կահենը նշում է, որ Աբու-լ Ֆարաջը օգտագործել է մախտոդ արաբ, ասորի և պարսիկ պատմիչների երկերը, սակայն արաբ պատմիչների շարքում առաջին տեղն է զբաղում Իբն ալ-Ասիրի աշխատությունը, իսկ սելջուկների պատմության շարադրման համար նա լրացուցիչ բաղդադյան աղբյուրներ է օգտագործել, մանավանդ այն պատմիչների երկերը, որոնք միևնույն ընտանիքից են սերում, ինչպիսին Սիբու իբն ալ-Ջաուզին⁴⁵ (1186-1257): Յավոք, Սիբու ալ-Ջաուզիի համաշխարհային պատմությունը մինչև օրս ամբողջական տեսքով չի հրատարակվել, սակայն պահպանված և հրատարակված մասերի համեմատությունը Աբու-լ Ֆարաջի նշված աշխատության մեջ հիմք չի տալիս խոսելու Աբու-լ Ֆարաջի քաղագրության մասին Սիբու իբն ալ-Ջաուզի «Սիրաթ ալ-գաման» (ժամանակի հայելի) աշխատությունից: Համեմայն դեպս, հեռագոտողները մկատել են, որ ինքը Սիբու իբն ալ-Ջաուզին, իր հերթին, մեծապես ազդվել է Իբն ալ-Ասիրից և քաղագրություններ է կատարել նրա ոչ միայն «ալ-Զամիլ Յի-լ Թա-

րիխ» (Լիակատար պատմություն) աշխատությունից, այլև Իբն-ալ-Կալանի-սիի (մահ. 1160), իր պապ Աբդալ-Ռահման իբն ալ-Ջաուզիի (1116-1200), Իմալ ալ-դին-Իսֆահանիի (1125-1201), Հիլալ ալ-Սաբիի (970-1056) և այլ առար պատմիչների երկերից:⁴⁶

Իբն ալ-Ասիրի աշխատությունից տեղեկություններ քաղելու փաստը նկատել է նաև հայտնի անգլիախոս արևելագետ Հ. Ա. Գիբբը: Նա նշում է, որ Աբու-լ Ֆարաջի արաբալեզու ժամանակագրությունը մտնում է այն երկերի մեջ, որոնք խիստ կախված են Իբն ալ-Ասիրի նշված աշխատությունից, թեև այն լրացվել է ավելի ուշ հեղինակների նյութերով⁴⁷:

Աբու-լ Ֆարաջի նշված աշխատության աղբյուրներին անդրադարձել են նաև ամերիկացի արաբագետ Ֆ. Հիթթին, արաբ հայտնի մատենագետ-գրականագետ Ջ. Ջադամը և ուրիշները: Նրանք նկատել են, որ Աբու-լ Ֆարաջը իր կենսա-մատենագիտական տեղեկությունները ժամանակի նշանավոր գործիչների (գիտնականների, փիլիսոփաների, մաթեմատիկոսների և այլն) մասին քաղել է անդալուսցի արաբ աշխարհագիր-կենսագիր Սայիդ ալ-Անդալուսիի (1029-1070) «Տաբակաթ ալ-ումման»⁴⁸ (Ազգությունների սերունդները) և Իբն ալ-Կիֆտիի (1172-1248) «Թարիխ ալ-Հուբամա»⁴⁹ (Խորագլխականների պատմություն) երկերից: Ջ. Ջադամը նկատել է նաև, որ արաբական աղբյուրներից Աբու-լ Ֆարաջը օգտվել է տարբեր եղանակով: Օրինակ, արաբական նվաճումների մասին նա համառոտելով է հաղորդում, իսկ արաբական խալիֆայության և մոնղոլական պետության մասին՝ ավելի մանրամասն⁵⁰: Սակայն արաբ հետազոտողը չի նշում, թե քաղաքական պատմության շարադրանքի համար ինչ աղբյուրներից է Աբու-լ Ֆարաջը քաղել իր տեղեկությունները:

Անդրադառնալով նախամոնղոլական ժամանակաշրջանի պատմության աղբյուրներին, անվանի արևելագետ Վ. Վ. Բարտոլդը նշում է, որ մի շարք պատմագրական երկեր մեզ չեն հասել և կորել են, դրանց թվին է պատկանում նաև անհայտ հեղինակի «Մելիք-նամեն» (կամ «Մուլուք-նամեն»՝ թագավորաց մատյանը), որը եղել է պարսիկ պատմիչ Սիբիտնդի (15-րդ դ.), ասորի պատմիչ Աբու-լ Ֆարաջի (Բար Հեբրեոս) և արաբ պատմիչ Իբն ալ-Ասիրի (13-րդ դ.) աղբյուրներից մեկը⁵¹: Անվանի գիտնականի այս միտքը հենվում է, հավանաբար, Աբու-լ Ֆարաջի ասորական ժամանակագրության մի վկայության վրա, որը հղվում է ըստ Մ. Հուցմայի ուսումնասիրության⁵²: Սակայն Վ. Բարտոլդի այս միտքը հիմք է տվել ուզբեկ հետազոտող Յու. Իսմայիլովային գրելու, որ Աբու-լ Ֆարաջի «Թարիխ մուխթասար ալ-դուվալի»՝ որոշ հատվածներ սկիզբ են առնում «Շահ-նամե» հին իրանական էպոսից⁵³: Ինչպես երևում է, Իսմայիլովան անհայտ հեղինակի կորած «Մալիք-նամեն» (ավելի ճիշտ՝ «Մուլք-նամահ») նույնացնում է «Շահ-նամե» հին իրանական էպոսի հետ, հանգամանք, որը հիմնավորման կարիք ունի: Համենայն դեպս, մեզ համար առայժմ պարզ չէ, թե Աբու-լ Ֆարաջը իրանական դինաստիաների և արքաների մասին տեղեկությունները որտեղից է քաղել և ի՞նչ եղա-

նակով է քաղել ուղղակի պահպանական աղբյուրից, քե՞ միջնորդավորված ձևով: Մեր ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ Աբու-լ Ֆարաջը իր տեղեկությունները պարսից արքաների և, մասնավորապես, Սասանյան տիրակալների մասին քաղել է, ոչ քե անմիջապես «Խուդայ-նամե» (Խվաթայ մամե) պահպանական աղբյուրից, այլ նրա 757թ. Իբն ալ-Մուկաֆֆայի կողմից կատարված արաբական թարգմանությունից⁵⁴: Սակայն «Խուդայ-նամեի» տեղեկությունները Աբու-լ Ֆարաջի ժամանակագրության մեջ են անցել 10-րդ դարի արաբալեզու մատենագիր (ծագումով պարսիկ) Մուտահհար իբն Տահիր ալ-Մուկադդասի (Մակդիսի) «Արաբչագործության և պատմության մատյանից» (գրվել է 355/996թ.): Համեմայն դեպս, վերջին հեղինակը վկայում է, որ ինքը Սասանյան Հազկերտ (Գ) արքայի սպանության հանգամանքների մասին իր տեղեկությունները քաղել է Իբն ալ-Մուկաֆֆայի «Խուդայ-նամեից»: Իսկ Աբու-լ Ֆարաջը սասանյան արքա Հազկերտի (Բ) սպանության հանգամանքների մասին տեղեկությունները գրեթե անփոփոխ քաղագրել է Մուտահհար ալ-Մուկադդասիի «Արաբչագործության և պատմության մատյանից»՝ այնտեղ եղած հղումների հետ միասին⁵⁵:

Անդրադառնալով Աբու-լ Ֆարաջի ժամանակագրության աղբյուրների խնդրին, Յու. Իսմայիլովան նշում է, որ արաբների, Մուհամմեդի և արաբական խալիֆայության ռազմաքաղաքական իրադարձությունների մասին և մասնավորապես, Օսմանյան խալիֆա Սուլեյման իբն Աբդ ալ-Մալիքից (715-717) մինչև վերջին Աբբասյան խալիֆաներից՝ ալ-Մուսթանսիր (1226-1246) խալիֆայի գահակալության մասին տեղեկությունները միանշանակ քաղված են Իբն ալ-Ասիրի «Ալ-Զամիլ Ֆիլ-Թարիխ» (Լիակատար պատմություն) տիեզերական ժամանակագրությունից, ընդ որում, այդ աշխատությունը Աբու-լ Ֆարաջի «Թարիխ մուսթասար ալ-Դուվալի» 7-13-րդ դդ. արաբների պատմության միակ և հիմնական սկզբնաղբյուրն է⁵⁶: Նույն հիսազատողի կարծիքով Աբու-լ Ֆարաջի՝ իր ծավալով և նշանակությամբ երկրորդ կարևոր աղբյուրը հանդիսանում է արաբ մատենագիր, պատմիչ-փիլիսոփա Ջամալ ալ-Դին Իբն ալ-Կիֆտիի (1172-1248) «Զիքար քարիխ ալ-հուքամա» (Իմաստունների պատմության մատյան) կենսա-մատենագիտական աշխատությունը, որտեղից Աբու-լ Ֆարաջը քաղել է իր տեղեկությունների 80 տոկոսը՝ նշանավոր փիլիսոփաների, գիտնականների, բժիշկների ու աստղագետների մասին: Ընդ որում, այդ տեղեկությունները Աբու-լ Ֆարաջը բերում է համառոտած և մշակած տեսքով, իսկ մի մասն էլ մատուցում է իր խմբագրությամբ⁵⁷:

Ուսումնասիրելով մոնղոլ-թաթարական նվաճումների, մոնղոլական և իլ-խանական տիրակալների մասին Աբու-լ Ֆարաջի տեղեկությունները, Յու. Իսմայիլովան գտնում է, որ Աբու-լ Ֆարաջի հիմնական աղբյուրը եղել է պարսիկ պատմիչ Ալա ալ-Դին Աթա-Մալիք Ջավեյնիի «Թարիխ-ի Ջահանգուշա» (Աշխարհակալի կամ աշխարհանվաճողի պատմություն) աշխատությունը, ընդ որում, ժամանակագրության այս հատվածում Աբու-լ Ֆարա-

ջը ավելի նվազ չափով է կախված հղել իր պարսկական աղբյուրից, քան Իբն ալ-Ասիրի և Իբն ալ-Կիֆտիի նշված երկերից⁵⁷։ Թեև Աբու-լ Ֆարաջը հաճախակի է վկայակոչում Ջուվեյնիի տեղեկությունները, սակայն բառացի նա չի մեջբերում դրանք։ Աբու-լ Ֆարաջի և Ջուվեյնիի տեղեկությունները մոնղոլների մասին, հաճախ ամբողջապես, նույնական են⁵⁸։ Թեև Աբու-լ - Ֆարաջը լայնորեն օգտագործում է Ջուվեյնիի տեղեկությունները Չինգիզ-խանի, Հուլավու-խանի և Խոթեզմշահների պատմության մասին, սակայն նա բոլորովին կախված չէ նրանից։ Աբու-լ Ֆարաջը իր տեղեկությունները քաղելու ժամանակ հաշվի է առնում իրեն հետաքրքրող դեպքերի մասին Ջուվեյնիի մեկնաբանությունները, սակայն դրանք նա մատուցում է իր խմբագրությամբ։ Այս հանգամանքը Իսմայիլովան արդարացիորեն բացատրում է նրանով, որ Աբու-լ Ֆարաջը իր ժամանակագրությունը շարադրելու ժամանակ ձեռքի տակ է ունեցել և օգտվել է մոնղոլական ժամանակաշրջանի այլ աղբյուրներից⁵⁹։ Համամիտ լինելով Յու. Իսմայիլովայի ենթադրության հետ, սակայն պետք է ավելացնել, որ Աբու-լ Ֆարաջը այլ աղբյուրներից է օգտվել ոչ միայն մոնղոլական ժամանակաշրջանի պատմական իրադարձությունները, այլև Արաբական խալիֆայության պատմությունը շարադրելու ժամանակ, ընդ որում, դրանք եղել են գլխավոր սկզբնաղբյուրներ։ Այս թեզը հաստատվում է նաև մեր ուսումնասիրությունների տվյալներով։ Աբու-լ Ֆարաջի ժամանակագրության հետազոտողների գերակշռող մասը այն կարծիքին է, որ արաբների և արաբական խալիֆայության պատմության համար Աբու-լ - Ֆարաջի գլխավոր աղբյուրը եղել է Իբն ալ-Ասիրի «Լիակատար պատմությունը»⁶⁰, սակայն մեր պրպատմները ցույց են տալիս, որ արաբների պատմության 7-10-րդ դդ. ժամանակահատվածի և մասնավորապես, Մուհամմեդից սկսած և մինչև Աբբասյան ալ-Մուլաանիդ (870-892) խալիֆայի գահակալության վերջը՝ 279/892թ. Աբու-լ Ֆարաջի նշված ժամանակագրության գլխավոր սկզբնաղբյուր է եղել ոչ թե Իբն ալ-Ասիրի «Լիակատար պատմությունը», այլ 10-րդ դարի երկրորդ կեսի մատենագիր-պատմիչ Մուտահհար իբն Տահիր ալ-Մուկադդասի ալ-Բուսթիի «Քիթաբ բադա ալ-խալկ վ-ալ-բարիխ» (Արաբչագործության և պատմության մատյան) աշխատությունը, որը գրվել է 355/966թ.։ Այս յուրատեսակ հանրագիտարանի համապատասխան հատվածների համեմատությունը Աբու-լ Ֆարաջի արաբալեզու ժամանակագրության 7-10-րդ դդ. արաբների պատմության հատվածների հետ, ցույց է տալիս, որ Աբու-լ Ֆարաջը իր տեղեկությունները ամբողջապես քաղել է Մուտահհար ալ-Մուկադդասիի վերոհիշյալ երկից⁶¹։ Ընդ որում մեծ մասամբ առանց փոփոխության կամ խմբագրման (բացառյալ Մուկադդասիի տված անեծքները, որոնք բաց են թողնվել Աբու-լ Ֆարաջի կողմից հասկանալի կրոնական նկատառումներով, բանաստեղծական մեջբերումները և մանրամասնությունները)։ Ասկայն արաբական առաջին արդարակյաց չորս խալիֆաների, Օմայան և Աբբասյան խալիֆաների գործունեության հետ կապված բոլոր ռազմաքաղաքական, մշակութային ու դավանաբանական եղե-

լուծյունների (մինչև ալ-Մութամիդ խալիֆայի գահակալության՝ 279/892թ.) և դեսպների մասին բոլոր տեղեկությունները բառացիորեն քաղված են Մուտահհար ալ-Մուկադդասիի «Զիքար բադա ալ-խալկ վալ-քարիխ» մատյանից⁶³, որը յուրատեսակ հանրագիտարան է և առատ նյութեր է պարունակում գիտության տարբեր բնագավառների, այդ թվում և իմացության եղանակների ու սահմանների, արարչագործության, Թեոդիցիա՝ կրոնա-փիլիսոփայական ուսմունքի, աստվածաբանության, կրոնական տիեզերագիտության, մարգարեների պատմության, տարբեր կրոնների, աշխարհագրության, պարսից թագավորների, արաբների հին շրջանի՝ Մուհամմեդի և արաբ խալիֆաների մասին, ընդհուպ մինչև Աբբասյան ալ-Մուտիի խալիֆայի գահակալության վերջը՝ 350-961թթ.: Խոսելով Մուտահհար ալ-Մուկադդասի «Աբարչագործության և պատմության մատյանի» մասին, Ի. Կրաչկովսկին ավելացնում է, որ նշված աշխատության հեղինակը գերազանցապես բանաքաղ էր, սակայն նա ուներ ոչ միայն գրավոր աղբյուրներ, այլև բանավոր տեղեկատուներ (ինֆորմատորներ), որոնց նա կարողանում էր ընտրել շփման մեջ մտնելով և՛ հրեաների, և՛ իրանցի գիտնականների, և՛ ռույնիսկ հնդիկների հետ: Կարճ ասած, նրա աղբյուրների կազմը շատ բազմազան է: 64 Սակայն այդ բազմազան և առատ նյութերը շարադրված են առանց որոշակի համակարգի: Պատահական չէ, որ անվանի գերմանացի արևելագետ Կ. Բրոքելմանը այդ գիրքը անվանել է «Աստվածաբանական, պատմա-կրոնական և պատմական տեղեկությունների չհամակարգված ժողովածու»⁶⁵:

Ուշագրավ է, որ Մուտահհար ալ-Մուկադդասին օգտագործել է բազմաթիվ արաբական պատմագրական երկեր (օրինակ՝ Իբն Իսհակի (մահ. 151/768) «Մուհամմեդի վարքը»)⁶⁶, որոնց մի մասը կորել է և մեզ չեն հասել (օրինակ, Մուհամմեդ իբն Չաքարիա ալ - Ռազիի (Եվրոպայում հայտնի է Ռազես անունով) «Մախարիկ ալ-անբիյա»⁶⁷ և Իբն ալ-Մուկաֆֆայի «Զիքար քաուզի ալ-դունիա վալ-ռուք՝ ալ- դունիա»⁶⁸), սակայն դրանց տեղեկությունները օգտագործվել են Աբու-լ Ֆարաջի Արաբական ժամանակագրության մեջ:

Այսպիսով, Աբու-լ Ֆարաջի «Թարիխ մուխթասար ալ-դուվալ» ժամանակագրության մահմեդական աղբյուրների մեջ առաջին և հիմնական տեղ է գրավում ոչ թե Իբն ալ-Ասիրի «Լիակատար պատմություն» (13-րդ դ.) երկը, այլ 10-րդ դարի մատենագիր Մուտահհար ալ-Մուկադդասիի (Մակդիսի) «Աբարչագործության և պատմության մատյան» աշխատությունը, որը ժանրային առումով իրենից ներկայացնում է «Տիեզերական (համընդհանուր) պատմություն»: Նրա հեղինակը առաջին անգամ վարձում է պատմության հետազոտման ասպարեզում հատուկ տեղ հատկացնել փիլիսոփայությանը, այլ խոսքով ասած՝ տիեզերքին և պատմությանը մոտենալ փիլիսոփայության տեսանկյունից:⁶⁹

Աբու-լ Ֆարաջի արաբալեզու ժամանակագրության երկրորդ կարևոր սկզբնաղբյուրը, ինչպես իրավացիորեն նկատել է հետազոտողների զգալի

մասը, եղել է Իբն ալ-Ասիրի (1160-1234) «ալ-Քամիլ ֆի-լ քարիխ»⁷⁰ (Լիակատար պատմություն) աշխատությունը: Սակայն այդ աղբյուրից Աբու-լ Ֆարաջը քաղագրություններ է կատարել 350/961թ. դեպքերից սկսած և մինչև 13-րդ դարի 20-ական թվականների վերջը այսինքն՝ մինչև մոնղոլական արշավանքները դեպի Մերձավոր և Միջին Արևելք: Իսկ մոնղոլների, խորեզմշահների և Միջին Ասիայի այլ դինաստիաների մասին իր տեղեկությունները Աբու-լ Ֆարաջը քաղել է պարսկալեզու աղբյուրներից: Բուն Հայաստանի և Կիլիկիայի հայրց պետության պատմության բազմաթիվ տեղեկությունների մասին Աբու-լ Ֆարաջի տրված տեղեկությունները քաղված են Իբն ալ-Ասիրիի նշված երկից: Իբն ալ-Ասիրի և Աբու-լ Ֆարաջի՝ Հայաստանին վերաբերող տեղեկությունների համեմատությունը⁷¹ ցույց է տալիս, որ Աբու-լ Ֆարաջը իր սկզբնաղբյուրից տեղեկություններ քաղագրելով համառոտում է դրանք առանց էական փոփոխության ենթարկելու, իսկ երբեմն էլ՝ մույմուսյանք՝ առանց խմբագրելու և իր սեփական սխեմայով զետեղում է տվյալ տիրակալի զանակալության ժամանակ կատարված դեպքերի ժամանակագրական շրջանակում: Բացի դրանից, Աբու-լ Ֆարաջը չի նշում այն երկի խորագիրը և հեղինակը, որից օգտվել է: Կոնկրետ դեպքում,՝ Իբն ալ-Ասիրի (ինչպես նաև Մուտահհար ալ-Մուկադդասիի) անունը ոչ մի տեղ չի հիշատակվում: Սա նշանակում է, որ Աբու-լ Ֆարաջը լիովին հավատ է ընծայում Իբն ալ-Ասիրիի պատմումների հավաստիությանը: Քաղագրության ընթացքում Աբու-լ Ֆարաջը նաև հավաքելով խմբավորում է այս կամ այն տիրակալի մասին աղբյուրի տարբեր տեղերում ցրված տեղեկությունները և տեղադրում է իր համապատասխան բաժնում: Բացի դրանից, քաղագրության ժամանակ նա ընտրելով է քաղում, այսինքն վերցնում է այն տեղեկությունները, որոնք անմիջապես առնչվում են տվյալ կառավարչի հետ, այնուհետև տալիս է նրա ժամանակ կատարված առավել կարևոր դեպքերի մասին այն տեղեկությունները, որոնք ներգործել են հետագա իրադարձությունների ընթացքի վրա: Ընդ որում, եղելությունների շարադրման ընթացքում նա որոշակի հետևողականություն է ցուցաբերում:⁷²

Անդրադառնալով Աբու-լ Ֆարաջի տված կենսագրական-մատենագիտական տեղեկություններին՝ ժամանակի նշանավոր մարդկանց ու գործիչների մասին և որոնք բերվում են յուրաքանչյուր տիրակալին հատկացված շարադրանքի վերջում, պետք է նշել, որ հետազոտողները իրավացիորեն նկատել են, որ Աբու-լ Ֆարաջի նման տեղեկությունների հիմնական աղբյուրն են եղել անդալուսյան աշխարհագիր-կենսագիր Սայիդ ալ-Անդալուսիի Տաբակաթ ալ-ումամա⁷³ և մատենագիր Իբն ալ-Կիֆտիի «Թարիխ ալ-Հուքամա»⁷⁴ աշխատությունները, որոնք երբեմն հիշատակվում են Աբու-լ Ֆարաջի կողմից:⁷⁵ Սակայն հարց է առաջանում, թե այս երկու մատենագիրներից ո՞ր մեկն է եղել առաջնային և հիմնական սկզբնաղբյուրը: Յու. Իսմայիլովան, ուսումնասիրելով Աբու-լ Ֆարաջի կենսա-մատենագիտական տեղեկությունները և համեմատելով այն Իբն ալ-Կիֆտիի համապատասխան

նյութերի հետ, հանգել է այն եզրակացության, որ միջնադարյան Արևելքի ավելի քան 120 գիտնականների մասին Աբու-լ Ֆարաջի տված տեղեկությունների գերակշռող մասը քաղված է Իբն ալ-Կիֆտիի երկից, որը եղել է Աբու-լ - Ֆարաջի հիմնական և միակ աղբյուրը, ընդ որում, քաղագրությունների հետ բերված են նաև Իբն ալ-Կիֆտիի սկզբնաղբյուրների հղումները: Քաղագրված նյութերը Աբու-լ Ֆարաջը տարբեր աստիճանի է համառոտագրում՝ իր կողմից մշակված եղանակի համապատասխան և համառոտագրման են ենթարկվում նաև գիտնականների ամբողջական անունները, նրանց միաբան (մականունը), կունիան (ազգանունը), աշխատությունների ցանկը, հաճախ նաև ծննդյան թվականը, ծննդավայրը և բանաստեղծական քաղվածքները: Բացի դրանից, քաղված նյութի համառոտագրման չափը և ծավալը կախված է աղբյուրի համապատասխան հատվածի ծավալից՝ վաքը հղվածները քաղագրվում են առանց վտիտիության, իսկ մեծ հղվածները համառոտագրվում են զգալի չափով: Սակայն Աբու-լ Ֆարաջը հաճախ քաղագրում է նաև նվազ էական. բայց հետաքրքրաշարժ փաստեր տարբեր գիտնականների կյանքից, հավանաբար, ընթերցողների լայն շրջանակի հետաքրքրությունը գրավելու համար:⁷⁵

Աբու-լ Ֆարաջի կենսագրական-մատենագիտական տեղեկությունների երկրորդ կարևոր սկզբնաղբյուրը եղել է Սայիդ ալ-Անդալուսիի վերոհիշյալ երկը, որը որոշ հետազոտողներ համարում են ոչ միայն Աբու-լ Ֆարաջի հիմնական և առաջնային սկզբնաղբյուրը, այլև Իբն ալ-Կիֆտիի, կենսագիր Իբն Աբու Ուսեյբայի (1203-1270) և մատենագիր Հաջի Խալիֆայի համար: Ի վերջո հարց է առաջանում, թե ո՞րն է Աբու-լ Ֆարաջի այս կարգի տեղեկությունների հիմնական և առաջնային աղբյուրը: Այս հարցի պատասխան կարող ենք տալ միայն Սայիդ ալ-Անդալուսիի, Իբն ալ-Կիֆտիի և Աբու-լ - Ֆարաջի նշված տեղեկությունների համապատասխան հատվածների համեմատությունից և վերլուծությունից հետո:⁷⁸

Վերադառնալով Աբու-լ Ֆարաջի աղբյուրների խնդրին, հարկ է նշել, որ իր ժամանակագրության մեջ նա վկայակոչում է անդալուսյան մատենագիր-կենսագիր Իբն Ջուլջուլի (944-մահ. նույն դարի 90-ական թթ.) և հայտնի մատենագիր Իբն Բալ-Նադիմի (Մոհամմեդ իբն Իսհակ - 10-րդ դ.) անունները⁷⁹, սակայն Իբն Ջուլջուլի «Տաբակաթ ալ-ատիբբա վ-ալ Հուքամա»⁸⁰ (Բժիշկների և խորագիտակների սերունդները) և Իբն Բալ-Նադիմի «Բալ-Ֆիհրիս»⁸¹ հանրագիտարանային բնույթի աշխատությունների համեմատությունը Աբու-լ Ֆարաջի նյութերի հետ ցույց է տալիս, որ Աբու-լ Ֆարաջը իր տեղեկությունները ուղղակի քաղել է ոչ թե Իբն ալ-Ջուլջուլի և Իբն Բալ-Նադիմի վերոհիշյալ աշխատություններից, այլ Իբն ալ-Կիֆտիի նշված «Թարիխ ալ-Հուքամա» մատյանից, իսկ վերջին մատենագիրը իր տեղեկությունները իրոք քաղել է Իբն Ջուլջուլից և Իբն Բալ-Նադիմից և հղում է նրանց անունները:⁸² Այստեղից էլ հետևում է, որ Աբու-լ Ֆարաջը, տեղեկություններ քաղելով Իբն ալ-Կիֆտիի երկից, քաղագրում է նաև այնտեղ եղած հղումները, որ-

պիսի տալանտություն թողնի, որ ինքը սկզբնադրյալից է քաղել իր նյութերը: Սակայն իրականում նրա կենսագրական տեղեկությունները երկրորդ աղբյուրից քաղագրություններ են, այլ խոսքով ասած, միջնորդավորված ձևով են հասել մեզ: Անշուշտ, մյուս տեղեկությունների արժեքը նսեմանում է: Սակայն, թեև հաշվի առնենք այն հանգամանքը, որ սկզբնադրյալների մի մասը կորել է, ապա նրանցից կատարված քաղագրությունները առաջնակարգ սկզբնադրյալի նշանակություն են ստանում և դառնում են եզակի տեղեկություններ:

Ամփոփելով մեր խոսքը պետք է նշել, որ տիպաբանորեն կամ ժանրային առումով Աբու-լ Ֆարաջ Գրիգորիոս Իբն ալ-Իբրիի «Թարիխ մախթասար ալ-դուվալ» ժամանակագրությունը յուրահատուկ ստեղծագործություն է, քանզի այն իր մեջ ներդաշնակում է պատմագրության երկու հիմնական և ամենատարածված ժանրերի՝ համընդհանուր պատմության և կենսա-մատենագիտական երկերի տարրեր, որի հետևանքով աշխատությունը կոչվել է «Մախթասար» (կոմպենդիում՝ համառոտում, համահավաք):

Կառուցվածքի և շարադրանքի առումով Աբու-լ Ֆարաջի աշխատությունը համահունչ է բյուզանդական պատմագրական ավանդության հետ (ըստ դինաստիաների և կառավարիչների նյութի մասնատումը և պարբերացման սկզբունքը): Սակայն հղումների որդեգրած արաբ-մահմեդական եղանակը (խանդ), մահմեդական թվարկության կիրառումը (հիջրայի թվարկություն), դարձվածները և լեզվական քառասյաշարը հոգեհարազատ են արաբա-մահմեդական պատմագրական ավանդույթին: Այստեղից էլ կարելի է եզրակացնել, որ Աբու-լ Ֆարաջը իր ժամանակագրության մեջ, ըստ էության, հետևել է թե՛ հունա-բյուզանդական և թե՛ արաբա-մահմեդական պատմագրական ավանդույթներին, որի հետևանքով նրա աշխատությունը ունի այդ երկու պատմագրական ավանդույթների առանձնահատկությունները:

Քաղաքական ժամանակագրության (համընդհանուր պատմության) և կենսա-մատենագիտական ժանրի (տարակաթ) ստեղծագործությունների համատեղումը մեկ պատմագրական աշխատության մեջ բնորոշ է և համահունչ 13-րդ դարի արաբական պատմագրությանը:

Աբու-լ Ֆարաջի Գրիգորիոս Իբն ալ-Իբրիի «Թարիխ մախթասար ալ-դուվալ» աշխատության երկու երրորդ մասը կազմվել է մահմեդական հեղինակների պատմագրական երկերի նյութերի մշակման և համառոտագրման հատուկ սխեմայով և հենվում է, գլխավորապես, արաբալեզու մահմեդական հեղինակների (տարեգիրների, կենսագիրների և այլն) աշխատությունների վրա, որոնց մեջ առաջատար տեղ են զբաղում Մուտահհար ալ-Մուկադդասին (10-րդ դ.), Իզգ ալ-դին Իբն ալ-Ասիրը (13-րդ դ.), Ասյիդ ալ-Անդալուսին (11-րդ դ.), Իբն ալ-Կիֆտին (13-րդ դ.):

SUMMARY

The problem of the main sources of the Arabic Chronography of Gregory Abu-I Faraj Bar-Hebraeus (Ibn al-Ibri - 1226-1286)-" Tarikh mukhtasar al-duwal" (Compendious history of Dynasties) up to now has not been the subject of special research.

Representing the Arabic translation (version) of the first part of his "Universal history" (Syriac *Makhtebhanuth zabhne*) - The Political history (Chronicon Syriacum) consequently includes the same information quoted in the Syriac Chronography (compiled in 1276 A.D.) of Bar-Hebraeus but in the Arabic version the author had added new materials and passages from Arabic, Syriac and Persian manuscripts preserved in Maragha library (1286 11.1.) unknown in Syriac Chronography.

The Arabic Chronography combines simultaneously, the elements of principal genres of Muslim historiography, namely of Universal history and biographical literature and was created in the most popular form of historiography - "mukhtasar" (compendium).

The investigation of the Arabic version of Bar-Hebraeus shows that the Chronography is a compilation of many passages of Greek-Byzantine, Syriac, Arabic and Persian sources.

The Profane or Old history from Creation of the world to the Islamic period is based on the works of Greek and Byzantine chroniclers (Sinkel, Amartol, Kedrinos, Malalas, Mannasa etc.) and authors whose works are quoted by Bar-Hebraeus (Anianus of Alexandria, Sextus Africanus, Eusebius of Caesaria, Socrates the Scholastic, Zacharia the Rhetorician, John of Asia (Ephesus), Josephus Flavius etc).

For the history of Christianity in Byzantine and Middle East countries Bar-Hebraeus had used many Syriac sources which are mentioned also in the Arabic Chronography (Michael the Great, Jacob of Edessa, Ignatius of Melitene, Theophilus of Edessa, Dionysius of Tall Mahr etc.), as well as in the Biblical literature, Greek and Syriac canonical texts (Old Septuaginta and New Testaments), Hebrew and Samaritan versions of Old Testaments, non-canonical books and theological literature.

For the "Old" history he had used many passages from the Arab historian Masudi (X c.) and Abu Raihan al-Biruni (X-XI cc.) taking into account the interpretations of Tabari and Ibn al-Asir.

For the history of Arab caliphs - from the life and activities of Muhammad (including the first orthodox caliphs, Ommayad and Abbasid) until the reign of the Abbasid caliph Mutamid- 266/879 Bar-Hebraeus had drawn all his

information from the work of Muttahar ibn Tahir al-Muqaddasi al-Busti (or Maqdisi, composed in 355/966) - "Kitab bad'al-khalq wal-tarikh" (The book of the Creation and the History). Some passages for the History of Sassanian kings and old Iranian period Bar-Hebraeus had drawn his information from the Arabic version of the Pahlawi "Khuthay-Namah" (book of kings) translated into Arabic by Ibn al-Muqaffa (757 A.D.) under the title "Siyar muluk al-Ajam" (Biographies of Iranian kings).

For the history of last Abbasid caliphs from the reign of Mutamid (879-892) until the Mongol conquest of Central Asia, Iran and Caucasus the second main source of "Tarikh-mukhtasar al-duwal" was for the most part the universal history of Izz al-Din Ibn al-Athir (1160-1234) "al-Kamil fil-Tarikh", but for the history of Creation and for the history of the Great Seljuqs Bar Hebraeus had supplementary sources.

For the history of Mongol (Chingizids, Il-Khans etc..) campaigns in Central Asia, Iran, Caucasus and Middle East, Bar Hebraeus had drawn most part of his information from the "Tarikh-i-Jahangusha" of Ata Malik Juwaini (1226-1283) whose work is one of the principal sources of "Tarikh mukhtasar al-duwal".

The analysis and textual comparison of the biographical passage of Bar-Hebraeus with the biographical literature of X-XIIIc. all to ascertain the main sources of "Tarikh-mukhtasar al-duwal". The main biographical source of his Chronography were "Tabaqat al-umam" (the generation of nations) of Said ibn Ahmad al-Andalusi (1029-1070) and "Tarikh al-hukama" (The history of the sages) of Ibn al-Qifti (1172-1270). The Chronography of Bar-Hebraeus contains many references to Muslim encyclopedist Ibn al-Nadim (X c.), Ibn Juljul (944-996) and other authors, but the passages of their works Bar-Hebraeus had drawn from the work of Ibn al-Qifti together with its reference to Ibn al-Nadim, Ibn Juljul and other authors.

The collation of the quoted references of Bar-Hebraeus with these sources show that the Syriac chronicler had not mentioned the titles or names of many sources which he had used, moreover, he recalls the titles of such sources which he did not use at all. Composing its Chronography Bar-Hebraeus follows his own principle (scheme) of selection of the materials. At first, he treated the materials, then abbreviates the citations and uses them in short form (mukhtasar "compendium") without any changes. Compiling the materials often he selects the more important facts and events which had influenced on the course of following events keeping the succession in his Chronography.

Besides the mentioned sources Bar-Hebraeus had added many passages from the contemporary documents dealing with the extraordinary events which took place in the XIIIc., to many of which Bar-Hebraeus was an eyewitness. Often Bar-Hebraeus had added his own observations, estimations and descriptions of

diplomatic and clerical contacts with the Mongol khans, Armenian kings of Cilician state. However, the Arabic Chronography of Bar-Hebraeus contains a great mass of interesting facts dealing with the political history of the Arabs and Mongols.

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Gregorii Abul Pharagii sive Barhebraei, Chronicon syriacum. E. codicibus Bodleianis descripsit maximam partem vertit notisque illustravit, P. I. Bruns edidit ex parte vertit notisque adiecit G.G. Kirsch, Lipsiae, 1789 (Այնիտունի՝ Chronicon syriacum).

2. Gregorii Barhebraei, Chronicon ecclesiasticum. Quod e codice Musei Britannici descriptum conjuncta opera ediderunt, latinitate donarunt, annotationibusque theologicis, historicis.... illustrarunt J. B. Abbeloos et T.J. Lamy, secti prima, t. I, Lovanii, 1871, t. II, Parisiis-Lovanii, 1874, sectio secunda, t. III, Parisiis-Lovanii, 1877 (Այնիտունի՝ Chronicon ecclesiasticum).

3. The Chronography of Gregory Abu'l Faraj, the son of Aaron, the Hebrew physician commonly known as Bar Hebraeus, being the first part of his political History of the world. Translated from Syriac by Ernest A. Wallis Budge, vol. I, English translation, Oxford University Press, London, 1932 (Այնիտունի՝ The Chronography of Bar Hebraeus).

4. Abu al-Faraj Jamal al-Din Ibn al-Ibri, Tarih al-Zaman d'apres la traduction arabe du Ishaq Armaleh, Introduction du P. Jean-Maurice Fiey, Beyrouth, 1986 (Այնիտունի՝ Ibn al-Ibri, Tarih al-Zaman); p.10 (texte arabe p.18):

5. The Chronography of Ibn Bar Herbeus pp. XXVIII, XXIX, XXXII, XXXIX, Ibn al-Ibri, Tarih al-Zaman. p. 7,11,19 (Presentation en arabe): Ibn al-Ibri, Tarih al-Zaman. p. 10 (Texte arabe, p.19), Gregorius al-Malati Ibn al-Ibri, Tarikh mukhtasar al-duwal, edited and annotated by Anton Salihani, second edition, Beyrouth, 1958 (Այնիտունի՝ Tarikh mukhtasar al-duwal), p. W.

6. Shu. Historia compendiosa Dynastiarum, autore Gregorio Abul-Pharajio, Malatiensi Medico, Historiam complectens universalem, àmun do condito usque ad Tempora Authoris, res Orientalium accuratissime describens, Arabica edita, Latine versa, ab Eduardo Pocockio... Oxoniae, 1663 (Այնիտունի՝ Historia compendiosa), նույնի՝ Specimen Historiae Arabum, sive Gregorii Abul Farajii ... de origine et motibus Arabum.. Opera et studio Eduardi Pocockii, Oxoniae, 1650.

7. Gregorius al-Malati Ibn al-Ibri, Tarikh mukhtasar al-duwal, edited by Anton Salihani, first edition, Beirouth, 1890.

8. Ibn al-Ibri, Gregorius al-Malati, Tarikh mukhtasar al-duwal, edited and annotated by Anton Salihani, second edition, Beirouth, 1958, reprinted Beirouth, 1983.

9. The chronography of Bar Habraeus, p. VII; Ibn al-Ibri, Tarikh al-Zaman. p. 4-5 (Presentation), texte arabe p. 14-15.

10. Michael le Syrien, *Chronique de Michael le Syrien*, edite et traditute par J. B. Chabot, vol. I-IV, Paris, 1899-1910, հմմտ. Ժամանակագրութիւն Տիւան Սիիայէի Աւարդն պատրիարքի, Տիրուաղէմ, 1870:

11. The Chronography of Bar Hebraus, p. VII; Tarikh al-Zaman, p. 4-5 (Presentation).

12. Նույն տեղում, էջ VII, XXXVIII, XLI, XLVI; Tarikh al-Zaman, p. 3-4 (texte arabe p. 13).

13. Tarih al-Zaman, p. 10, (Presentation), texte arabe, p. 15, 18-19; Ph. Hitty, *Hystory of the Arabs*, fifth edition, London, 1951, p. 310.

14. Н. И. Сериков, О путях проникновения византийской духовной культуры на мусульманский восток: Григорий Иоан Абу-л-Фарадж Ибн ал-Ибри (Бар Эбрей) и византийская историографическая традиция. - "Византийский Временник", т. 45, М., 1984 (Далее: Сериков, О путях проникновения) с. 234, его же: "Древняя история в "Тарих мухтасар ал-дувал" "Бар Эбрея (XIII в.) как источник по истории взаимовлияния арабской и византийской культур. Автореф. дис. на соиск. уч. ст. к. и. н., М., 1987 (Далее: Сериков, Древняя история), с.10.

15. F. Rosenthal, *A History of Muslim Historiography*, Leiden, 1952 (*Ujumbhuh' Rosenthal, Muslim Historiography*), p. 78-79.

16. F. Rosenthal, "Dawla".- *Encyclopedia of Islam*, New edition, vol. II, Leiden, 1983, p. 177-178 հմմտ. *Muslim Historiography*, p. 78-79.

17. Hitty, *History*, p. 388-389, R. Nicholson, *Literary History of the Arabs*, Cambridge, 1962, p. 348, Rosenthal, *Muslim Historiography*, p. 79,81.

18. Rosenthal, *Muslim Historiography*, p. 79-80. Նախախլամական Իրանի պարսից արքաների մասին իրանական պատմական ավանդույթները և առասպելական գրույցները մոտոք են գործել արաբական պատմագրության մեջ պահպվելին տարբերությամբ երկերից կատարված արաբական վաղ թարգմանությունների և մասնավորապես, պարսից արքաների նշանավոր մատյան «Քավաթայ-մամակի» (Խոտայ-մամեի) արաբական թարգմանությունների ու նրա տարբեր վերամշակումների միջոցով: Ընդ որում, «Խոտայ մամեի» մոտ քսան արաբական խմբագրությունները և մշակումները տարբեր խորագրեր են ունեցել: Ի վերջո, այն ոտանավորի է վերածվել սկզբից բանաստեղծ Դակիկի (10-րդ դ.), ապա Ֆիրդուսի (10-11-րդ դդ.) կողմից, սակայն իսլամական ժամանակաշրջանում «Խոտայ-մամե» խորագրի փոխարեն հաստատվում է «Շահ-մամե» վերտաաությունը, քանզի պահպվական «Խոտայ» բառը արդեն կորցրել էր «արքա» նշանակությունը և արտահայտում էր միայն «աստված» իմաստը (այդ մասին տես В.В. Бартольд, Работы по исторической географии и истории Ирана.- Сочинения, т. VII, М., 1971 сс. 399-408, Կ. Բորքիլման, Մարաբական մատենագրության պատմություն, 2-րդ հրատարակություն, հ. 3., 1969, էջ 96-97 (արաբերեն), R. Nicholson, *Literary History*, p. 348, Hitty, *History*, p. 460, F. Gabrieli, "Ibn al-Muqaffa".-EI3, vol. III, Leiden-London, 1979, p. 884, B. Spuler, *The Evolution of Persian Historiography*.- "Historians of the Middle East", edited by B. Lewis and P. M. Holt, London-New York-Toronto, 1962 (*Ujumbhuh' Spuler, The Evolution*), p. 128-130, Abd-al-Aziz al-Dury, *Study on the Origin of the Historiography of the Arabs*; Beinut, 1960, p. 46-47, 41, X. A. P. Гибб, Мусульманская историография. "Арабская Литература. Классический период", М. 1960 (Далее: Гибб, Мусульманская историография), с. 128-129):

19. «Հաուլա» արաբական տերմինը արտահայտել է անհատական կամ գահակալման ժամանակահատվածի իմաստը: Վաղ արաբական և Օմայան դինաստիայի

Ժամանակաշրջանում այդ տեքմինը գործածվել է «հաջողությունների ժամանակ», «հաղթական կառավարում», «հաջողությունների ընթացք», «փոփոխություն» և «շրջադարձային կետ» իմաստներով: Արքայալի խալիֆայության ժամանակաշրջանում այդ տեքմինը՝ գրավոր աղբյուրներում կապվել է կառավարող ընտանիքի հետ և գործածվել է քաղաքական իմաստով՝ իշխող, կառավարող դինաստիա, ապա արտահայտել է «դառուլային» պատկանող անդամների ու կողմնակիցների («ասհաբ, ռիջալ») կամ այդ «դառուլային» անդամների ու կողմնակիցների իմաստը: Իրանական միջավայրում «դառուլ» տեքմինը գործածվել է սպեկուլյատիվ իմաստներով՝ «քաղաքական հաջողության» կամ «քաղաքական իշխանության ցիկլ» և սովորաբար այն զուգակցվել է «մուլք» համարժեք տեքմինի հետ (տես F. Rosenthal, "Dawla".-EI3, vol. II, Leiden, 1983, p. 177-178, նույնի՝ Muslim Historiography, p. 78-79):

20. Արաբական պատմագրության մեջ հայտնի են Իրն ալ-Նասրայի «Քիթաբ ալ-Դառուլ» (Դինաստիայի մատյան) աշխատությունը, որից օգտվել է Սուհամմեդ իրն Ասլիի իրն Սիհրան ալ-Նատտահը (մահ. 120 հ.թ.) իր համանուն աշխատության մեջ: Իրն ալ-Նադիմը (10-րդ դ.) վկայում է, որ Ավվամա իրն ալ-Հաքամ ալ-Բալքին (մահ 767թ.) գրել է «Քիթաբ սիրաթ Մուավիա վա քանու Ռամայա» (Մուավիայի և Օմանյան դինաստիայի կենսագրության մատյան) երկը, որը, հավանաբար, շարադրվել է ըստ դինաստիաների և կառավարիչների գահակալության և ընդգրկել է նաև այլ ժողովուրդների պատմությունը: Սակայն արաբ-մահմեդական պատմիչները չունեն նախախառնական ժամանակաշրջանի իրադարձությունները հաշվարկելու և պարբերացնելու հստակ համակարգ: Նման տեղեկությունները պատահական փոխառություններ էին քրիստոնեական և եբրայական աղբյուրներից (տես Rosenthal, Muslim Historiography, p. 79-80, 92, Hitty, History, p. 388-389; Abd-al-Aziz al-Dury, Study of the Origin of the Historiography of the Arabs, Beirut, 1960, p. 36-37):

21. 9-րդ դարի արաբալեզու պատմիչների (ծագումով պարսիկ) և ժամանակագիրների (Դինավարի, Յակուբի, Համզա ալ-Իսֆահանի, Մուտահհար ալ-Մուկկադասի, Բալագուրի և ուրիշներ) քրոնիկների մեջ համաշխարհային պատմությունը տրվում է ըստ դինաստիաների և կառավարիչների: Այդ հեղինակները նախախառնական շրջանի պատմության մեջ ընդգրկում են նաև հինարևելյան ժողովուրդների պատմությունը, ընդ որում, համաշխարհային պատմության շարադրանքը նրանք սկսում են աշխարհի հայտնի արարչագործությամբ՝ ներառելով Հին և Նոր կտակարանների ավանդույթները (տես Ibn Wadith al-Yaqubi, Tarikh, tome I-II, Beyrouth, 1970, Abu Hanifa al-Dinawari, Kitab al-Akhbar al-Tiwal, edited by Abdal-Munim Amir and Jamal al-Din al-Shayyal, Cairo, 1959 (reprinted in Bagdad), Liber expugnationis regionum auctore al-Beladkori, Lugduni Batavorum, 1866, Le Livre de la Creation et de l'Histoire de Motahhar ben Tahir el-Maqdisi, attributée a Abou-Zeid Ahmed ben Sahl el-Balkhi, publié et traduit par M. Cl. Huart, tome I-IV, Paris 1899-1919, Hamzae Ispahanensis, Annalium, Libri X, edited I. M. E. Gottwaldt, t. I, textus Arabicus, Petropoli-Lipsiae, 1844. Սակայն դինաստիաների հաջորդականությունը նրանց մոտ այնքան խստորեն չի պահպանվում, որքան բյուզանդական պատմագրության մեջ: Մահմեդական պատմիչները երբեմն խախտում են դինաստիաների (կամ թագավորությունների) դասավորությունը և փոխում են Հին կտակարանի Դանիել մարգարեի սահմանած կարգը՝ «Դանիելյան սխեման»: Օրինակ, Համզա ալ-Իսֆահանի (մահ. 961թ.) իր ժամանակագրությունը սկսում է ոչ թե հին եբրայական թագավորության, այլ Իրանի հին թագավորների դինաստիայի պատմության դեպքերով (տես Hamze Ispahanensis, Annalium (գլուխ առաջին), Сериков, Древняя история, с. 11):

22. Сериков, О путях проникновения, сс. 232, 234, 240, հմմտ. Культура Византии, IV-первая половина VII в., М. 1984, сс. 187-188.
23. Н. Gelzer, Sextus Julius Africianus, Leipzig, Bd. I, 1880, S. 25, Bd. II, 1885, S. 403, հղում է ըստ՝ Сериков, О путях проникновения, с. 234.
24. Gelzer, Sextus Julius Africianus, Leipzig, Bd. I, 1885, S. 25, հմմտ. Сериков, О путях проникновения, с. 234.
25. Сериков, О путях проникновения, с. 234.
26. Культура Византии, с. 189.
27. В. Smalley, Historians in the Middle Ages, New-York, 1974, p. 41-42, Культура Византии, с. 189.
28. Культура Византии, с. 187-188; հմմտ. Եւսեբի Պամփիլիայ Կեսարացոյ, Ժամանակագիր, Վեներիկ, 1818:
29. Сериков, Древняя история, с. 8-9; հմմտ. Ibn al-Ibri; Tarikh mukhasar, pp. 94-96.
30. Сериков, О путях проникновения, с. 231-232, его же: Древняя история, с II.
31. The Chronography of Bar Hebraeus, pp. XLV, 1, 3, 7, 15, 19, 25, 27, 31, 39, 40, 49, 55, 74, 75, 104, 119, 127 հմմտ. նույնի՝ Ibn al-Ibri, Tarikh mukhtasar al-duwal, pp. 5, 11, 13, 20, 22, 25, 26, 30, 31, 37, 49, 50, 60, 69, 74, 75, 76.
32. The Chronography of Bar Hebraeus pp. 52, 190, 76, 49, XLV, Ibn al-Ibri, Tarikh mukhtasar, pp. 5, 11, 13, 20, 22, 25, 26, 30, 31, 36-38, 48-50, 59, 60, 69 և այլն:
33. Сериков, О путях проникновения, с. 231-232.
34. Նույն տեղում:
35. Kitab at-tanbih wa'l-ishraf suctore al-Masudi, Lugduni Batavorum, 1894 (BGA VIII), Chronologie Orientalischer Völker von Alberuni, Hrsg. von Dr. C. Eduard Sachau, Leipzig, 1878, Сериков, Древняя история, с. 7.
36. Նույն տեղում, էջ 8:
37. Նույն տեղում, էջ 7:
38. Նույն տեղում, էջ 7-8:
39. Mar Ignatius Aphram I Barsoum, History of Syriac Sciences and Literature, with introduction by G. Y. Ibrahim, Aleppo, Syria, 1987, p. 425.
40. В. Н. Розен, Заметки о летописи Агапия Манбиджского.-ЖМНП, ч. 231, СПб, 1884, сс. 47-75, ср.: Л. Е. Куббель, В. В. Матвеев, Агапий Манбиджийский.- "Арабские источники VII-Хв..." Древние и средневековые источники по этнографии и истории народов Африки южнее Сахары", М.-Л. 1960, с. 113.
41. Kitab al-Unvan- Histoire universelle. écrite par Agapius (Mahboub) de Menbidj, édité et traduite en français par Alexandre Vasiliev, Paris 1910-1912. -"Patrologia Orientalis", tome VIII, fasc.2, 4.
42. Eutychii Patriarchae Alexandrini Annales, I, edited L. Cheikho, Louvain, 1962 (CSCO, vol. 50, Scriptorum Arabici, t. 6), II, Accedunt Annales Yahia Ibn Said Antiochensis, ediderunt L. Cheikho, B. Carra de Vaux et H. Zayyat, Louvian, 1960 (CSCO, vol. 51, Scriptorum Arabici, t. 7).
43. Р. Гусейнов, Сирийские источники XII-XIII вв. об Азербайджане, Баку, 1960, с. 62.
44. Chronicon ecclesiasticum, II, p. 589, Гусейнов, Сирийские источники с. 63.
45. Cl. Cahen, The Historiography of Seljuqid period.- "Historians of Middle East" edited by B. Lewis and P.M. Holt, London-New York-Toronto, 1962, p. 63-63, 78, նույն

գի՝ 'Ibn al-Djauzi (Sibt).-EF', vol. III, Leiden-London, 1979, p. 752.

46. Sibt ibn al-Jauzi, al-Safar al-awwal min mir'at al-zaman fi tarikh al-ayan, introduction and annotations by Ihsan Abbas, first edition, Dar al-Shuruq, Cairo, Beirouth, 1985, p.36: Նույնի՝ Mirat al-zamzan fi al-a'yan vol. 1-2, Haidarabad, 1951-1952, Mirat al-zaman, vol. 8, edited J. Jewett, Chicago, 1907, Гибб, Мусульманская историография, с. 139.

47. Гибб, Мусульманская историография, с. 139.

48. Djirji Zaidan, Tarikh adab al-lugha al-Arabiya, vol. 2, Cairo, Dar al-Hilal, p. 368, vol. 3, Cairo, Dar al-Hilal, p. 215; Сериков, Древняя история, с. 8, Hitty, History, p. 566.

49. С. Дадабаев, "Тарих ал-Хукама" Ибн ал-Кифти как источник по истории культуры Ближнего и Среднего Востока, дисс... канд. ист. наук, Ташкент, 1989, с. II; Ср. Сериков, Древняя история, с. 8; Zaidan, Tarikh II, p. 368, III, p. 215.

50. Djirji Zaidan, Tarikh, vol. 2, p. 368, vol 3., p. 215.

51. В. Бартольд, Туркестан в эпоху монгольского нашествия.- В. В. Бартольд, Сочинения, т. I, М., 1963, с. 76, 46.

52. Recueil de textes relatifs à l'Histoire des Seljoucides par M. Th. Houtsma, vol III, Lugduni Batavorum (Leide), 1902, p. IX, Bar-Hebraei, Chronicon Syriacum, I, p. 229, The Chronography of Bar Hebraeus, p. 195.

53. Ю. А. Исмаилова, "Тарих мухтасар ад-дувал" Абу-л-Фараджа Бар Эбрея (XIв.) и его источники мусульманского происхождения, автореферат дисс. ... канд. ист. наук, Ташкент, 1995 (далее: Исмаилова Ю.А. Тарих мухтасар), с. 5-6, հմմտ.. Бартольд, Соченения, I, с. 76.

54. Motahhar el-Maqdisi, Le Livre de la Creation, t. V, p. 197: Ibn al-Ibri, Tarikh mukhtasar al-duwal. p. 104, տնւ ցաւ: F. Gabrieli, 'Ibn al-Muqaffa.-EF', vol. III, Leiden-London, 1979, p. 884, Nicolson, Literary History, p. 348, Hitty, History, p. 388-389, Cl. Cahen, le "Melik-nameh" et l'Histoire des origines Seldjucides.-"Oriens", vol. III. 1949, pp. 31-65.

55. իթ. Motahhar el-Maqdisi, Le Livre de la Creation, vol. V, p. 197 հմմտ.՝ Ibn al-Ibri, Tarikh mukhtasar al-duwal, p. 104.

56. Исмаилова, Тарих мухтасар, с. 13, 18.

57. Նույն տեղում, էջ 14-15, 18:

58. Նույն տեղում, էջ 18:

59. Նույն տեղում, էջ 19, հմմտ. The Tarikh-i-Jahan-gusha of Alau d-din Ata Malik-i-Juwaini, edited by Mirza Muhammad ibn Abdula-Wahhab-i-Qazwini, Leiden-London, parts I-III, 1912, 1916, 1937.

60. Исмаилова, Նույն տեղում, էջ 19:

61. Cahen, The Historiography, pp. 63-64, հմմտ. Гибб, историография, с. 139, Исмаилова, Тарих мухтасар, с. 13, 18, Сериков, Древняя история, с. 5, 7.

62. Sttu. Motahhar el-Maqdisi, Le Livre de la Creation, vol. V, p. 194-197, 199-200, 202, 206, 208-213, 217, 219-220, 229-233, 235-237 հմմտ.՝ Ibn al-Ibri, Mukhtasar Tarikh al-duwal, pp. 104, 105, 106, 107, 108, 109, Motahhar el-Maqdisi VI, pp. 1, 2, 5-6, 8-11, 12-13, 16, 69-70, 71-73, հմմտ. Ibn al-Ibri, Mukhtasar, pp. 109-110, 111, 112, 120.

63. Այս երկը մինչև օրս հայտնի է Կոստանդնուպոլսի (Ստամբուլ) 663/1265թ. ընդօրինակված միակ ձեռագրով: Նախապես հետազոտողները այս ձեռագիրը վերագրում էին արաբական դասական աշխարհագրության հիմնադիր Աբու Ջալդ ալ-Բալ-

խիին, հիմք ընդունելով 15-րդ դարի տիեզերագիր Իրն ալ-Վարդիի և 17-րդ դարի մատենագիր Հաջի Խալիֆայի վկայությունները այդ մասին: Այդպես էր կարծում մահալայդ ձեռագիր քննարկի հրատարակող, հայտնի ֆրանսիացի արևելագետ Մ. Հյուարը, որը աշխատության առաջին երկու հատորները հրատարակելիս (1899, 1901թթ.) կարծում էր, որ այդ երկը պատկանում է Աբու Ջալդ Բալխիին (տես. Cl. Huart, *Le véritable auteur du livre de la Creation et de l'Histoire.* "Journale Asiatique", serie., XVIII, 1901, p. 16 (pp. 16-21), հմմտ. *Le Livre de la Creation et de l'Histoire d'Abou-Zeid Ahmed ben Sahh el-Balkhi*, publié et traduit par M. Cl. Huart, Paris, tome I, 1889, tome II - 1901, հմմտ. *Lexicon Bibliographicum et Encyclopedium a Mustafa ben Abdallh Katib Jelebi dicto et nomine Haji Khalfa*, edidit G. Flugel, II, Leipzig-London, 1838, p. 23, no 1693, Крачковский, Соченения, IV, . 227): Սակայն նշված աշխատությունը համեմատելով այլ աղբյուրների հետ և մի շարք ժամանակագրական դիտարկումներ կատարելով Մ. Հյուարը սրբագրեց իր սխալը և համոզվեց, որ «Արարչագործության և պատմության մատյանը» պատկանում է ոչ թե Աբու Ջալդ ալ-Բալխիին, այլ 10-րդ դարի մատենագիր (ծագումով պարսիկ) Մոատահար իբն Տահիր ալ-Սուկադդասին, որը ապրել է Իրանի Սիջջիստան նահանգի Բուսթա քնակավայրում և իր աշխատությունը գրել է 355/966թ.՝ Բուխարայի Սամանյան վեզիրի հանձնարարությամբ (տես Բրոքելման, Արաբական մատենագրության պատմության, հ. 4, էջ 248, Huart, *Le Veritable auteur*, p. 17, 20, C. Brockelmann, GAL, SB, I.S.22 Крачковский, Соченения, IV, . 227) «Արարչագործության և պատմության մատյանի» պատկանելիությունը Սուտահիար ալ-Սուկադդասին հաստատվում է մատենագիր Աբու Սամսուր Սաալիքիի (մահ. 429/1038) և Մուհամմեդ իբն Արդալլահ ալ-Ֆարիսիի (գրել է 1092թ.) տվյալներով (Այդ մասին տես *Histoire des rois des Perses* par Abou Mansour Abd al-Malik ibn Mohammed ibn Ismail al-Tha'alibi. Texte Arabe publié et traduit par H. Zotenberg, Paris, Imprimerie Nationale, MDCCCC reprinted: Tehran, 1963, pp. XXI-XXII, 501, Huart, *le Veritable auteur*, p. 16, Բրոքելման, Արաբական մատենագրության պատմություն, հ. 4, 248, Крачковский, Соченения, IV, . 226-227):

64. Motahhar el-Maqdisi, *Le Livre de la Creation*, VI, p. 126 (texte arabe) Крачковский, IV, . 226-228):

65. C. Brockelmann, *Geschichte der Arabischen Literatur*, I. Weimar, Berlin, 1898, Supplementband, I. Leiden, 1937, S. 222, no. 8, հմմտ. Կ. Բրոքելման, Արաբական մատենագրության պատմություն, հ. 3, գերմաներենից արաբերենի թարգմանեց՝ Արդալ Հալիմ ալ-Նաջջարը, 2-րդ հրատարակություն, Կահիրե, Դար ալ-Մաարիֆ, 1969, էջ. 62, հմմտ. Крачковский, IV, с. 227:

66. Բրոքելման, նշված աշխ., հ. 3, էջ 11:

67. Mottahar el-Maqdisi, *Le Livre de la Creation* VI, p. 113 (texte arabe) Բրոքելման, նշված աշխ., հ.4, էջ 272, Ibn al-Ibri, *Tarikh mukhtasar*, pp. 46,158.

68. Mottahar el-Maqdisi, *Le Livre de la Creation* VI, p. 150 (texte arabe) Բրոքելման, նշված աշխ., հ.3, էջ 101.

69. Rosenthal, *Muslim Historiography*, p. 118.

70. Shu Ibn-el-Athiri, *Chronicon Quod perfectissimum inscribitur*, edidit C. J. Tornberg, vol. I-XII, Lugduni Batavorum, 1851-1876, reprinted: Ibn al-Athir, al-Kamil fil-Tarikh, vol VIII-XIII, "Dar Sader Publishers", Beirut, Lebanon, 1979-1982.

71. Ibn al-Athir, al-Kamil fil-Tarikh, vol XI, "Dar Sader", Beirut, 1979, p. 512-513, հմմտ. Ibn al-Ibri, *Tarikh Mukhtasar*, p. 220, Ibn al-Athair, vol. XII, pp. 102,169, 204, 272, 274-275, հմմտ. Ibn al-Ibri, *Tarikh Mukhtasar*, pp. 224, 225-226, 228, 229.

72. Shu Исмаилова, Тарих мухтасар, с. 13-14.
73. Shu Said ibn Ahmad al-Andalusi (al-Kadi), "Tabaqat al-Umam", edited and annotated by L. Cheikho, Beirut, 1912.
74. Shu Ibn al-Qiftis, Tarikh al-Hukama. Auf Grund der vorarbeiten aug. Müller's. herausgegeben von prof. Dr. Julius Lippert, Leipzig, 1903.
75. Shu Ibn al-Ibri, Tarikh Mukhtasar, pp. 93,153,190,238,243,272.
76. Исмаилова, Тарих мухтасар, сс.14-16, ср.С. Дадабаев, Тарих ал-хукама, с. II.
77. Djirji Zaidan, Tarikh, 2, p. 368, Hitti, History, p. 566.
78. Սայիդ ալ-Անդալուսիի նշված աշխատությունը ձեռքի տակ չունենալու պատճառով, առայժմ չենք կարող նրա քննադրագիտական համեմատություն կատարել: Իբն ալ-Կիֆտիի և Աբու-լ-Ֆարաջի առկա աշխատությունների հետ:
79. Ibn al Ibri, Tarikh mukhtasar, pp. 03, 153, 190, 238, 243, 272.
80. Les Génération des médecins et des sages (Tabaqat al-atibba wal hukama), ecrit composé en 377 H Abu Dawud Sulaiman ibn Hassan ibn Gulgul al-Andalusi, edition critique par Fuad Sayyid, Le Caire, 1955, pp. 61-62, հմմտ. Ibn al-Ibri, Tarikh mukhtasar, p. 111-112, Ibn al-Qifti, Tarikh al-Hukama' pp. 324-326.
81. Ibn al-Nadim Muhammad ibn Ishaq, al-Fihrist, Cairo, "Matbaat al-Istiqama", 1930, pp. 382-383, հմմտ. Ibn al-Qifti, pp. 323, 278, 279, 77, Ibn al-Ibri, Tarikh mukhtasar al duwal, pp. 164.
82. Ibn al-Qifti, Tarikh al-hukama, pp. 109-110, 157-158, 207-208, 287-288, 413-426, հմմտ. Ibn al-Ibri, Tarikh Mukhtasar, pp. 140, 170, 180, 136, 187-189, 200-201.